

Jarosław Ślęzak

Ruch migracyjny w Gdańsku w XIX i na początku XX wieku

W realizacji cywilizacyjnej jednostki zwraca się uwagę na ruchliwość przestrzenną. Migracje kształtują podstawy przedsiębiorczości, decyzyjności, tolerancji wobec różnych systemów wartości, rozbudzają aspiracje społeczne postawy porozumień, kompromisów. Filozofia panowania jest zastępowana przez ideę współistnienia.

Ruchliwość przestrzenna prowadziła do powstania wciąż nowych instytucji życia społeczno-politycznego i gospodarczego.

Wzory instytucji stworzyła starożytna Grecja i stały się one przedmiotem naśladowania i podstawą rozwiązań w Europie. Greckie instytucje życia społecznego, politycznego i gospodarczego kształtowały się w procesie kontaktów z obcymi kulturami. Instytucje greckie były naśladowane i udoskonalane w Rzymie. Sprawne zarządzanie rozległym imperium i przemieszczanie umożliwiało rozbudowa sieci dróg.

Ważnym czynnikiem integrującym i dezintegrującym świat stały się migracje ludności, a od XIX w. migracje stały się zjawiskiem masowym.

Na migracje w XIX i na początku XX w. wywarły wpływ przemiany kulturowe, dokonujący się rozwój stosunków kapitalistycznych, a zwłaszcza powstanie nowych form i sposobów produkcji, które zmieniły tzw. rynek pracy oraz całokształt stosunków społecznych. Migracje przybrały wtedy charakter masowy, powodowane były głównie względami ekonomicznymi. Zjawisko przemieszczania się ludności było powszechne ze względu na warunki socjalno-bytowe. Od połowy XIX w. Gdańsk był typowym ośrodkiem, do którego docierały nowe ideologie ekonomiczne (wolność handlu, wolna konkurencja wprowadzona przez władze odgórnie) i polityczne (liberalizm i romantyzm), a także zmiany administracyjno-polityczne, typowe dla miast pruskich.

W 1793 r. na mocy drugiego rozbioru Polski Gdańsk został włączony do państwa pruskiego. Nowe władze zlikwidowały samorząd miejski, wprowadzając na jego

miejsce magistrat. Miejsce pochodzących z wyboru rajców zajęli pruscy urzędnicy¹. Miasto podporządkowano Komorze Wojenno-Skarbowej w Kwidzynie, zniesiono podział na Stare i Główne Miasto. Na czele władz miejskich stanął prezydent, będący równocześnie dyrektorem policji. W miejsce Ławy powołano Sąd miejski na czele z prezesem (dyrektorem); sprawy handlowe podporządkowano Sądowi Wetowemu. Utrzymano w mocy w zakresie prawa prywatnego prawo sądowe chełmińskie, wilkierz z 1761 r. oraz ustawę wekslową z 1701 r.; w pozostałym zakresie wprowadzono ustawodawstwo pruskie².

Ludność miasta liczyła w 1794 r. 36 738 osób; do 1806 r. wzrosła do 44 511 osób. Pruskie oddziały wojskowe stacjonujące w Gdańsku łącznie z rodzinami liczyły około 6000 osób³.

W latach 1793–1805 do miasta przybyło ponad 12 tys. osób. Ludność napływowa pochodziła z okolicznych wsi kaszubskich z ubogich, wielodzietnych rodzin. Przybywali także z dalszych terenów Pomorza, z krajów sąsiednich, głównie rzemieślnicy oraz urzędnicy z państwa pruskiego.

W 1796 r. zamieszkiwało w Gdańsku 28 400 protestantów, 8000 katolików, 650 żydów i 340 menonitów⁴. Żydowska Gmina Głównego Miasta składała się głównie z osób przybyłych z Niemiec; Żydzi wchodzący w skład gminy Długich Ogrodów pochodzili z Polski. Ludność żydowska, z wyjątkiem kilku rodzin kupieckich, była uboga. Handlem i rzemiosłem trudnili się menonici będący potomkami kolonistów holenderskich przybyłych do Gdańska w XVI i XVII w. Mniejsze kolonie tworzyli Anglicy, Holendrzy i Francuzi; byli to głównie kupcy i rzemieślnicy; ich liczba była niewielka. Językiem niemieckim posługiwała się przeważająca część ludności Gdańska; używały go głównie warstwy rządzące, członkowie władz miejskich, urzędnicy, bogaci rzemieślnicy, kupcy. W powszechnym i szerokim użyciu był język polski, którego używali ludzie prości, rzemieślnicy, robotnicy i wyrobnicy zamieszkujący w Gdańsku od dawna lub przybyli tu z Pomorza i innych regionów Polski⁵.

Kupcy gdańscy utrzymywali kontakty handlowe na początku XIX w., m.in. z Anglią, Francją, Hiszpanią, Portugalią, Danią, Szwecją, Norwegią, Rosją, a takastami niemieckimi Hamburgiem, Lubeką i Bremą⁶. Towary hurtowo i detalicznie

A. Chodubski, *Gdańsk w dziejach polskiej cywilizacji*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni” 1996, . 24.

T. Maciejewski, *Ustawodawstwo wilkierzowe miast rejonu gdańskiego i jego stosunek do prawa ińskiego*, Toruń 1988, s. 342.

J. Stankiewicz, *Przemiany przestrzenne i demograficzne w latach 1793–1807*, [w:] *Historia Gdańsk*, cz. 2: 1793–1815, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 13.

E. Cieślak, Cz. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1975, s. 320–322.

Ibidem, s. 322–323.

Cz. Biernat, *Archiwum państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, Warszawa–1992, s. 38–53.

nabywano u kupców posiadających obywatelstwo gdańskie. Prawo wyłączności pośrednictwa handlowego było zawieszane na okres jarmarków – dominikańskiego, trwającego od 5 sierpnia do 3 września oraz Świętego Marcina w połowie listopada (głównie handel końmi oraz starzyzną)⁷.

Na scenie oddanego do użytku w sierpniu 1801 r. teatru miejscowego występowali nie tylko miejscowi aktorzy, ale także przybywający z gościnnymi występami artyści z innych miast⁸. Do Gdańska przybywały także zespoły wędrowne, a w trakcie jarmarku dominikańskiego odbywały się występy wędrownych wirtuozów, pogromców egzotycznych zwierząt, sztukmistrzów, linoskoczków, połykaczy ognia⁹.

Łączność ze światem zapewniała poczta, zajmująca się przewozem przesyłek, przesyłaniem informacji, jak i komunikacją pasażerską. Gdańsk łączyły trasy pocztowe: toruńsko-warszawska, królewiecka z odgałęzieniem do Kurlandii, Inflant i Petersburga, berlińska z połączeniami do Holandii, Anglii, Francji, Włoch i Szwajcarii¹⁰.

Dla przybyłych na przełomie XVIII i XIX w. do Gdańska czynnych było ponad 60 gospód i zajazdów, które dzieliły się na trzy kategorie: pierwsza dla podróżnych zamożnych, druga dla średnio zamożnych oraz trzecia dla wieśniaków i furmanów¹¹.

W 1807 r. dowództwo pruskie postanowiło bronić Gdańska przed wojskami francuskimi. W marcu 1807 r. siły prusko-rosyjskie w Gdańsku liczyły 21 624 żołnierzy i oficerów wzmocnione przez posiłki sprowadzone przez gen. Friedricha Adolfa von Kalkreutha, który objął dowództwo. Wsparcia udzielała flota angielska i rosyjska.

Wojska francuskie pod dowództwem marszałka Francois Joseph Lefebvre składały się z oddziałów różnej narodowości, w tym: Polaków – ponad 6000, Francuzów – 3120, Badeńczyków – 3460, Sasów – 2910 żołnierzy. Oddziały te wzmocniono m.in. korpusem Eduarda Adolpha Mortcera (12 900 żołnierzy)¹².

W trakcie oblężenia ludność Gdańska sprzyjała wojskom francuskim; donosiła o ruchach wojsk pruskich oraz o aktualnej sytuacji w mieście. Na apel zorganizowania przez wojsko pruskie ochotniczego oddziału zgłosiło się tylko 86 mieszkańców¹³. Gdańszczanie utrzymywali komunikację z oddziałami polskimi, dostarczając informacji i ułatwiając dezercję żołnierzom armii pruskiej. Z relacji gen. Ignacego Giełguda wynika, iż przez linię polską przeprowadzono 4 tys. dezertersów, z których ponad 700 Polaków wstąpiło do polskich pułków¹⁴. Dowództwo pruskie skapitulowało 24 maja

⁷ E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 330–331.

⁸ L. Simon, *Z dziejów teatru polskiego w Gdańsku*, „Rocznik Gdański” 1932, t. VI, s. 242 i n.

⁹ E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 339.

¹⁰ Cz. Biernat, *Handel. Żegluga...*, s. 61.

¹¹ L. Simon, op.cit., s. 242 i n.

¹² J. Sutherland, *Bitwy epoki napoleońskiej*, Warszawa 2005, s. 40; W. Zajewski, *Oblężenie i kapitulacja Gdańska w 1807 r.*, [w:] *Historia Gdańska...*, s. 105.

¹³ M. Pelczar, op.cit., s. 77.

¹⁴ Sz. Askenazy, op.cit., s. 97–98.

1807 r. Zwycięskie pułki francuskie, polskie, saskie i badeńskie na czele z marszałkiem Francois Joseph Lefebvre'em wkroczyły 27 maja 1807 r. do Gdańska¹⁵.

1 czerwca 1807 r. przybył do Gdańska Napoleon Bonaparte¹⁶; nadał marszałkowi Lefebvre honorowy tytuł „księcia Gdańska” i przyjął na audyencji przedstawicieli miasta¹⁷.

Na mocy traktatu w Tylży (7 lipca 1807 r.) z Gdańska i okolic utworzono Wolne Miasto¹⁸; obszar jego wynosił 2120 km² i zamieszkały był przez około 80 tys. osób. Przywrócono dawne przywileje, samorząd (trzy ordynki, w tym Radę nazywaną Senatem na czele z prezydentem) i wolności. Miasto podporządkowano wielkomocarstwowej polityce Napoleona Bonaparte¹⁹, w którego imieniu rządził francuski gubernator gen. dyw. Jan Rapp. Miał on nieograniczoną władzę w zakresie nałożonej na miasto kontrybucji (20 min franków), przestrzegania blokady kontynentalnej, porządku wewnętrznego i obrony²⁰. W mieście urzędowali cesarscy rezydenci: Nicolas Massias (od 1808 do 1810), Luis de Jassaud (od 1810 do 1812), d'Etat de Lamoussaye (od 1812 do 1813)²¹. Do ich obowiązków należały m.in. kontrola wykonywania dekretów o blokadzie kontynentalnej i służbie celnej.

1 lipca 1808 r. wprowadzono formalnie w Gdańsku Kodeks Napoleona. Podstawowe jego założenia w praktyce weszły w życie dopiero 15 stycznia 1809 r. Mimo to Senat sprzeciwił się równouprawnieniu ludności żydowskiej w Gdańsku²². Na dworze cesarza Napoleona rezydentami Gdańska byli: George Nicolas Kahlen, Wilhelm Daniel Keidl²³.

W 1810 r. przybył do Gdańska minister wojny Księstwa Warszawskiego, książę Józef Poniatowski, który m.in. przeprowadził inspekcję gdańskiego garnizonu²⁴. W okresie tym gospodarka gdańska podporządkowana została prawom wojny; nastąpił upadek handlu²⁵. Do Francji wywożono dzieła sztuki, m.in. tryptyk Hansa Memlinga *Sąd Ostateczny*²⁶.

W okresie od 7 do 11 czerwca 1812 r. w Gdańsku przebywał ponownie Napoleon, który przeprowadził inspekcję garnizonu oraz przegląd fortyfikacji; z Gdańska udał się na wyprawę moskiewską²⁷.

Ibidem, s. 101.

A. Zahorski, *Napoleon*, Warszawa 1985.

W. Zajewski, *Obleżenie i kapitulacja Gdańska w 1807 r.*, [w:] *Historia Gdańska...*, s. 117.

E. Rozenkranz, *Napoleońskie Wolne Miasto Gdańsk. Ustrój, prawo, administracja*, Gdańsk 1980.

A. Chodubski, *Gdańsk w dziejach...*, s. 24.

W. Zajewski, *Ustrój Wolnego Miasta Gdańska*, [w:] *Historia Gdańska*, t. III, cz. 2..., s. 136.

Idem, *Wolne Miasto Gdańsk pod znakiem Napoleona*, Olsztyn 2005, s. 128–133.

Idem, *Ustrój Wolnego Miasta...*, s. 146.

Ibidem, s. 139–145; idem, *Działalność rezydentów Wolnego Miasta Gdańska w Paryżu*, „*Litery*” nr 4, s. 20–21.

J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.

M. Pelczar, op.cit., s. 78; Sz. Askenazy, op.cit., s. 105.

E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 348–355.

J. Stankiewicz, *Przemiany przestrzenne i demograficzne...*, s. 96.

Od 18 grudnia 1812 r. gen. Jan Rapp przystąpił do organizowania obrony Gdańska. W styczniu 1813 r. wojska francuskie i sprzymierzone liczyły około 40 tys. żołnierzy, pochodzących z 22 państw. Byli wśród nich m.in. Francuzi, Polacy, Niemcy, Hiszpanie, neapolitańczycy. Polacy: 196 oficerów (m.in. gen. bryg. książę Michał Radziwiłł, płk Cezary Chlebowski, płk Henryk Kamiński, ppor. Józef Bem), 4071 żołnierzy zajmowali pod względem liczebności drugie miejsce po Francuzach²⁸.

Wojska rosyjskie i pruskie liczyły około 40 tys. żołnierzy, dowództwo nad nimi objął książę Aleksander Wirtemberski²⁹. Ataki wojsk oblegających miasto oraz spadek morale był przyczyną licznych dezercji żołnierzy z załogi Gdańska. Zawieszenie broni nastąpiło 25 listopada 1813 r. Wojska francuskie i sprzymierzone opuściły miasto 2 stycznia 1814 r. i do miasta wkroczyły wojska pruskie oraz rosyjskie³⁰.

W 1815 r. Gdańsk włączony został w skład monarchii pruskiej³¹. Mianowano nową administrację miejską, zawieszono moc obowiązującą Kodeksu Napoleona oraz wprowadzono Landrecht pruski. W 1817 r. ustanowiono nową ordynację miejską. Z administracji miejskiej wyłączono miejskie sądownictwo i policję, które przejęły organy państwowe³².

Od 1817 r. Gdańsk był miastem garnizonowym, stacjonowały tu dwa pułki piechoty, pułk ułanów (później huzarów gwardii), oddziały artylerii, pionierów i obrony krajowej wraz ze sztabami³³. Wojsko wraz z rodzinami liczyło od 3338 (1817 r.) do 7552 (1867 r.) osób, co stanowiło 6,9% – 8,5% ogółu ludności miasta³⁴.

W pierwszej połowie XIX w. Gdańsk był typowym ośrodkiem, do którego „powoli wkraczały” stosunki kapitalistyczne, w tym wolność handlu i wytwórczości oraz wolna konkurencja, wprowadzona przez władze odgórnie. Docierały tu nowe ideologie ekonomiczne i polityczne, tj. liberalizm i romantyzm. Przeprowadzane zmiany administracyjno-polityczne wzorowane były na innych miastach pruskich³⁵.

W 1814 r. przyłączono do miasta Chełm, Stare Szkoty, Siedlce, Święty Wojciech, Nowy Port oraz Wrzeszcz – obszar miejski wyniósł 1469 ha. Wzrosła liczba mieszkańców Gdańska, która w 1816 r. liczyła – 47 700 osób, w 1821 r. – 55 400 osób,

²⁸ W. Zajewski, *Rok 1812 i oblężenie Gdańska w 1813 r.*, [w:] *Historia Gdańska*, t. III, cz. 2..., s. 175.

²⁹ Sz. Askenazy, op.cit., s. 105–110.

³⁰ W. Zajewski, *Rok 1812...*, s. 186.

³¹ Sz. Askenazy, op.cit., s. 117–123.

³² Ibidem, s. 125; K. Piwarski, *Dzieje Gdańska w zarysie*, Gdańsk 1946, s. 228–229; E. Rozenkranz, *Napoleońskie Wolne Miasto...*, s. 103.

³³ S. Matysik, *Dzieje Gdańska*, [w:] *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, Warszawa 1969, s. 84.

³⁴ A. Romanow, *Obraz demograficzny miasta*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV, cz. 1: 1815–1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 19; J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, Gdańsk 1995, s. 183.

³⁵ A. Chodubski, *Mit dawnego i współczesnego Gdańska*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni” 1997, z. 3, s. 60.

w 1846 r. – 60 600 osób. Liczba ludności wzrastała dzięki napływowi z zewnątrz, głównie z terenów rejencji gdańskiej³⁶.

W 1821 r. było w Gdańsku 39 340 protestantów, 13 140 katolików, 630 mennonitów, 2260 Żydów; w 1849 r. 42 480 protestantów, 12 690 katolików, 760 mennonitów i 2350 Żydów.

Największą liczbę wiernych miał w Gdańsku kościół ewangelicko-augsburski. Funkcjonowało osiem parafii; kościołami parafialnymi były: na Głównym Mieście – Najświętszej Marii Panny i św. Jana, na Starym Mieście – św. Katarzyny i św. Bartłomieja, na Przedmieściu – św. Trójcy, na Dolnym Mieście – św. Barbary, na Podwalu – Bożego Ciała i Zbawiciela. Kaznodzieje z kościołów parafialnych zasiadali w Ministerium – kolejalnym organie pastorów luteranckich w Gdańsku, wywierającym wpływ na decyzje Rady Miejskiej. Ponadto luteranckie były cztery kaplice: św. Anny przy kościele św. Trójcy (przeznaczona dla luteranów polskojęzycznych; stanowisko kaznodziei pełnił m.in. Krzysztof Celestyn Mrongowiusz³⁷); św. Ducha i św. Jakuba wraz ze szpitalami oraz szpitalna przy Lazarecie. W 1844 r. kaplicę św. Ducha przejęli staroluteranie, tworzący ewangelicką gminę kościoła św. Ducha; wzrost wyznawców nastąpił w 1847 r.³⁸

Wyznawcy kalwinizmu użytkowali kościoły: św. Elżbiety (zaprzestano funkcjonowania w 1838 r. wraz ze śmiercią ostatniego kaznodziei; w 1844 r. przejęło go wojsko) oraz św. Piotra i Pawła; nie było parafii kalwińskich. Zarząd sprawami religijnymi, szkolnymi i finansowymi sprawowało siedmioosobowe Kolegium Seniorów³⁹. Francuscy wyznawcy kościoła reformowanego mieli swoją kaplicę przy ul. Za Murami (przestała istnieć w 1819 r.); osobny dom modlitwy posiadali Anglicy; opuścili oni ze swoim kaznodzieją miasto przed wkroczeniem wojsk Napoleona⁴⁰.

W 1899 r. wyznawcy luteranizmu w Gdańsku stanowili 90 984 osoby, które zrzeszone były w 15 gminach z 25 duchownymi. Również do parafii gdańskich luteranów należały okoliczne miejscowości, w których zamieszkiwało 62 903 osoby tego wyznania⁴¹.

Katolicy w Gdańsku dysponowali Kaplicą Królewską oraz kościołem dominikańskim św. Mikołaja, św. Brygidy zakonu brygidek i jezuitów i św. Józefa karmelitów. Rozządzeniem z 31 marca 1840 r. został wprowadzony nowy podział parafialny,

E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 366–367.

W. Bienkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855. W służbie umiłowanego języka*, t. I, 1983; Z. Rondomańska, *Starania Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza i Gustawa Gizewiusza o wszechnienie pieśni polskiej*, Olsztyn 2001.

B. Czyżak, *Starogdański nurt kultury*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV, cz. 1. ..., s. 228–229.

Ibidem, s. 231.

J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, Gdańsk 1995, s. 79.

B. Czyżak, *Upolitycznienie kultury...*, s. 507.

który zrywał z dotychczasowym systemem przestrzennym (korekta granic parafii), zachowywał jednak cztery parafie wokół dotychczasowych kościołów.

Następowała likwidacja zakonów, będąca skutkiem królewskiego rozporządzenia z 30 października 1810 r. zezwalającego na dożywotnie pozostawienie mnichów w zakonach i zabraniające prowadzenia nowicjatu (przyjmowania adeptów i składania ślubów zakonnych). Zakony dominikanów i karmelitów skasowano w 1823 r. Część dominikanów przeniosła się do siedziby prowincjonalnej w Krakowie, brygidki opuściły Gdańsk w 1838 r. Od 1850 r. działalność misyjną w Gdańsku wznowili jezuiti, którzy nie posiadali jednak stałej siedziby⁴².

W Gdańsku powstała gmina kościoła niemiecko-katolickiego; w 1846 r. była ujęta w wykazie kościołów⁴³.

Ustawa „miejska” z 1808 r. umożliwiła mennonitom przeniesienie się z przedmieść do śródmieścia Gdańska. Otrzymali oni po Anglikach kościół przy ul. Św. Ducha, a w latach 1818–1819 wybudowali na Pogórze dom modlitewny. Musieli płacić, tzw. Militärbefreiungsgeld za zwolnienie wiernych ze służby wojskowej. Do 1869 r. płacili tzw. podatek proporcjonalny. Ich prawo własności było ograniczone i regulowane specjalnymi zarządzeniami⁴⁴.

Ustawa religijna z marca 1868 r. nakładała na mennonitów obowiązek służby wojskowej bez możliwości wykupienia się od niej. Wierni mimo sprzeczności z ich zasadami wiary postanowili się z tego obowiązku wywiązywać. Brali czynny udział w wojnie francusko-niemieckiej, a także w I wojnie światowej (zmobilizowano 250 mennonitów gdańskich). W 1874 r. w Gdańsku zamieszkiwało 448 mennonitów, a w 1890 r. 510. Do końca 1920 r. liczba mennonitów w Gdańsku nie przekraczała 1000 osób. Od 1883 r. mennonitów gdańskich wspomagało Misyjne Stowarzyszenie Szerzenia Ewangelizmu w Niderlandach kolonialnych. Kontakty z niderlandzkimi mennonitami przyczyniły się do powstania nowego kościoła przy ul. Neumarkt 5, a także mieszkania dla kaznodziei i przedszkola. Współpraca z współwyznawcami z Niderlandów opóźniła proces germanizacji mennonitów gdańskich⁴⁵.

Do Gdańska przybywała głównie ludność katolicka z terenów pomorskich, bezpośrednio sąsiadujących z miastem w celu poszukiwania pracy (głównie robotnicy i rzemieślnicy); proces ten został zahamowany z powodu zastoju gospodarczego na początku lat dwudziestych XIX w.; wówczas to zaczęła napływać ludność protestancka urzędnicy, kadra oficerska z terenów Prus⁴⁶.

⁴² B. Czyżak, *Starogdański nurt...*, s. 232–233.

⁴³ J. Baszanowski, *op.cit.*, s. 54 i 171.

⁴⁴ B. Czyżak, *Starogdański nurt...*, s. 232–238.

⁴⁵ B. Czyżak, *Upolitycznienie kultury*, [w:] *Historia Gdańska...*, s. 516–517.

⁴⁶ A. Romanow, *op.cit.*, s. 21.

W latach 40. XIX w. następował proces identyfikowania się z Prusakami (prusaczenie) wskutek wychowania szkolnego, służby wojskowej, działalności urzędów i administracji. Brak było ośrodków skupiających życie polskie; w szkołach i urzędach obowiązywał język niemiecki; Polaków obowiązywała służba w wojsku pruskim; nie było literatury i prasy w języku polskim. Pozostałe grupy narodowościowe utraciły na znaczeniu i odgrywały minimalną rolę⁴⁷.

Od 1797 r. w Prusach ogłoszono Statut Generalny dla Żydów, który zapoczątkował ogólnie przeprowadzany proces wyposażenia Żydów w prawa obywatelskie. Ustawy z lat 1808 i 1812 dopuszczały bogatych Żydów do obywatelstwa miejskiego i nadawały im prawa do zasiadania we władzach miejskich, przystępowania do korporacji rzemieślniczych i kupieckich, a także możliwość nabywania dóbr ziemskich. Edykty z 1812 r. nadawały im obywatelstwo pruskie, ale nie przyznawały pełnej równości politycznej⁴⁸.

Ustawa z 23 lipca 1847 r. stanowiła, że Żydom przysługuje równe prawo jak innym poddanym, m.in. dopuszczała do pracy w urzędach państwowych i szkolnictwie wyższym; mimo zachowania pewnych ograniczeń dla ludności żydowskiej było istotne, że normowała stosunki w gminie, którą uznawano za korporację prawną. Ustawa została rozszerzona w latach 1848 i 1850. Wszelkie ograniczenia i całkowite zrównanie ludności żydowskiej z innymi obywatelami państwa nastąpiło na mocy ustawy z 1869 r.

Wprowadzenie ustaw emancypacyjnych spowodowało exodus Żydów do centrum Gdańska. Osiedlali się najchętniej w Głównym Mieście ze względu na bliskość portu i placów targowych. Zbudowali w 1818 r. synagogę w pobliżu baszty na Podmurzu, a w 1859 r. przy ul. Szerokiej 130⁴⁹.

Ludność żydowska była zaliczana do średnio zamożnych; tylko nieliczni, jak bankierzy czy przedsiębiorcy, wybijali się ponad przeciętność.

W pierwszej połowie XIX w. występują zmiany w zakresie mentalności w samej społeczności żydowskiej; występowały konflikty między grupami nastawionymi reformatorsko a tradycjonalistami, np. w sprawie funkcjonowania synagog. Następowoło ecczenie gminy, do którego przyczyniały się nauka młodzieży w szkołach pu-rych i zmniejszanie się liczby uczęszczających do szkół przy synagogach. Od wy XIX w. szybko rosła liczba inteligencji żydowskiej podatnej na procesy asy-ryjne⁵⁰. Nasiliły się one głównie po emancypacji społeczności żydowskiej. ach 70. i 80. XIX w. nie powiodła się próba połączenia pięciu oddzielnych gmin wskich w Gdańsku, której propagatorem był rabin Kosman Werner. Procesowi

E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 370.

B. Czyżak, *Starogdański nurt...*, s. 232.

Ibidem, s. 236–237.

Z.H. Nowak, *Dzieje Żydów...*, s. 28–30; A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 128, 134.

zjednoczenia nie uległa najbardziej ortodoksyjna gmina „polska”. Utrzymała ona swoją niezależność. Otworzyła własną synagogę, szkołę i drukarnię na Wyspie Szpichrów i Dolnym Mieście⁵¹. Przyłączyli się do niej wierni z innych gmin żydowskich; przeciwnicy liberalizmu i germanizacji.

Zjednoczone gminy żydowskie opracowały nowy statut i wybudowały gmach nowej synagogi w 1887 r. Proces opuszczania Gdańska przez Żydów był związany z ruchem syjonistycznym wzywającym do osiedlania się w Palestynie. Społeczność żydowska w 1885 r. liczyła 2837 osób, a w 1895 r. – 2474, w 1910 r. – 2390⁵². Gdańsk był miastem tranzytowym dla Żydów udających się do imperium rosyjskiego do Palestyny. Corocznie do Gdańska przybywało ok. 10 tys. emigrantów żydowskich. Część z nich pozostawała, osiedlając się w Gdańsku na stałe⁵³.

Organizacje zrzeszające wyłącznie Żydów były nieliczne a Związek Syjonistów działał w 1913 r. tylko w sześciu miastach Prus Zachodnich m.in. w Gdańsku⁵⁴.

W drugiej połowie XIX w. szczególnym zjawiskiem była emigracja zamorska ludności kaszubskiej do Kanady. Istotną rolę w wyjazdach odgrywał Gdańsk, gdyż posiadał połączenie kolejowe⁵⁵ z portami Szczecinem i Hamburgiem. W ośrodkach tych przedstawiciele Towarzystwa Żegluga Morskiej oferowali bezpłatną podróż statkiem dla osób udających się do Kanady z zamiarem osiedlenia się tam na stałe⁵⁶. Przyczyny emigracji Kaszubów to nadmiar siły roboczej, brak wyżywienia, częste nieurodzaje⁵⁷, ucieczka przed poborem do pruskiego wojska⁵⁸ oraz prześladowania związane z Kulturkampfem⁵⁹. Wychodźcy kaszubscy udawali się poza Kanadą również do Stanów Zjednoczonych Ameryki i Brazylii⁶⁰.

Poza emigracją zamorską Kaszubi udawali się do okręgów przemysłowych Niemiec, głównie do Nadrenii. Rozwinęła się emigracja sezonowa do takich miast, jak: Gdańsk, Berlin, Hamburg i Szczecin. Przybywający do Gdańska Kaszubi, poza pracą sezonową

⁵¹ H. Domańska, *Kadisz gdańskich kamieni*, Gdańsk 1994, s. 43.

⁵² G. Berendt, *Żydzi na terenie Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920–1945. Działalność kulturalna, polityczna i społeczna*, Gdańsk 1997, s. 27–49.

⁵³ B. Czyżak, *Upolitycznienie kultury...*, s. 515–516.

⁵⁴ Z.H. Nowak, *Dzieje Żydów...*, s. 30–32.

⁵⁵ Pierwszą linię kolejową łączącą Gdańsk z Tczewem i dalej z Berlinem i Królewcem wybudowano w 1852 r. Od połowy XIX w. powiększała się sieć linii kolejowych łączących różne miasta w Gdańskiem. Por. M. Pelczar, op.cit., s. 81–82.

⁵⁶ K. Ickiewicz, *Kaszubi w Kanadzie*, Gdańsk 1981, s. 12–14; I. Jost, *Osadnictwo kaszubskie w Ontario*, Lublin 1983, s. 21; W. Szulist, *Kaszubi kanadyjscy*, Gdańsk 1992; Idem, *Kaszubi w Ameryce. Szkice i materiały*, Wejherowo 2005, s. 160–162.

⁵⁷ J. Karnowski, *Ludność kaszubska w ubiegłym stuleciu*, Kościerzyna 1911, s. 14.

⁵⁸ I. Jost, op.cit., s. 17.

⁵⁹ W. Look, *Pod zaborem pruskim*, [w:] *Dzieje ziemi chojnickiej*, red. S. Gierszewski, Wrocław 1971, s. 154.

⁶⁰ S. Ramułt, *Statystyka ludności kaszubskiej*, Kraków 1893, s. 235.

wą, znajdowali zatrudnienie w urzędach i odbywali służbę wojskową w armii pruskiej (następował proces germanizacji)⁶¹.

Po 1870 r. nastąpił szybki rozwój przestrzenny Gdańska połączony ze wzrostem liczby ludności. W 1877 r. w obręb miasta włączono: Nowe Szkoty, Składy oraz Sieną Groblę – łącznie 452 ha; w latach 1902–1907 Strzyżę Górna, Suchanino, Studzienki, Wyspę Ostrów, Młyńską i Przeróbkę – łącznie 2080 ha; w 1912 r. Brzeźno, Zaspę, Wisłoujście, Stogi, Krakowiec, Górki Zachodnie – łącznie 2750 ha⁶².

W 1871 r. Gdańsk liczył 88 975 mieszkańców. W latach 1871–1900 ludność Gdańska wzrosła o 51 588 osób, czyli o 58%. W 1900 r. Gdańsk zamieszkiwało 140 563 osoby. W latach 1901–1914 nastąpił wzrost liczby mieszkańców miasta o 45 556 osób, czyli 31,9%. W 1914 r. Gdańsk liczył 188 346 mieszkańców. Na zmianę liczby mieszkańców Gdańska wpływały: przyrost naturalny, włączenie w jego obszar osad podmiejskich, napływ ludności spoza granic miasta.

W latach 1871–1920 w wyniku przyrostu naturalnego ludność Gdańska wzrosła o 71 337 osób, o 68% liczby jego mieszkańców; wzrost ludności na skutek włączenia obszarów podmiejskich wyniósł 22 772 osoby, czyli o 22%; napływ ludności spoza granic miasta – zwiększenie liczby ludności w tym samym okresie o 11 030 osób, tj. o 10%. Do Gdańska w latach 1906–1913 przybyły 2492 osoby a wyjechały 7472 osoby. W tym okresie migracje zewnętrzne ludności związane były z wychodźstwem zarobkowym: wyjazdy w miesiącach wiosenno-letnich, natomiast przyjazdy do Gdańska w miesiącach jesienno-zimowych.

Do ruchu migracyjnego ludności należały również krótkotrwałe przyjazdy do Gdańska w ściśle określonym celu, np. turystycznym, w sprawach urzędowych lub na leczenie szpitalne. W latach 1909–1913 z tych właśnie powodów przybyło do Gdańska rocznie około 74 052 osoby. Turyści pochodzili głównie z terenów Rosji i Austro-Węgier; byli to w większości Polacy.

W latach 1915–1919 liczba mieszkańców Gdańska powiększyła się zaledwie o 2229 osób, tj. średnio o 588 rocznie. Na liczbę ludności w tym okresie miała wpływ na światowa, mobilizacja, spadek przyrostu naturalnego, wzrost zgonów spowodowany pogorszeniem się warunków zdrowotnych i ekonomicznych, wyjazdy⁶³.

W drugiej połowie XIX w. liczba urodzeń przewyższała liczbę zgonów: po okresie 1855 charakteryzującym się największą liczbą zgonów – 45% nastąpił stały spadek zgonów wynoszący, np. w pięcioleciu 1906–1910 20%. Wpływ na spadek liczby zgonów miały różne czynniki: postęp medycyny, lepsze warunki mieszkaniowe (wprowadzenie wodociągów i kanalizacji). Wraz ze zmniejszeniem śmier-

G. Labuda, *Węzłowe zagadnienia historii Kaszubów na tle historii Pomorza*, [w:] *Antropologia i Pomorza*, t. 1, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1990, s. 30.

E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 414.

A. Romanow, *Sytuacja demograficzna...*, s. 267–277.

telności nastąpił spadek urodzeń⁶⁴. Osoby urodzone w Gdańsku stanowiły 46% ludności miejskiej, pozostałą część stanowili przybysze, z czego 33% to osoby pochodzące z terenów bezpośrednio sąsiadujących z Gdańskiem lub z innych miejscowości Pomorza i około 21% to przybysze z innych terenów.

Pod względem płci istniała przewaga kobiet nad mężczyznami i na początku XX w. wynosiła około 7%; wynikała ze struktury zatrudnienia oraz z faktu, że kobiety żyły przeciętnie dłużej od mężczyzn. Czynna zawodowo była około połowa ludności, z czego 36% w przemyśle i rzemiośle, 19% w handlu i komunikacji, 11% jako służba i pomoc domowa, 10% w administracji publicznej, 5% w wojsku i 2% w rolnictwie i ogrodnictwie.

W drugiej połowie XIX w. wzrosła liczba ludności katolickiej. W 1861 r. stanowiła 23% ludności miasta, w 1910 r. prawie 33%; ludność protestancka zmniejsza się z około 70% do 64%, żydowska z 3,6% do 1,4%. Proces ten spowodowany był ruchami migracyjnymi: wyznania katolickiego byli robotnicy i rzemieślnicy przybywający do Gdańska z terenów Pomorza. Z Gdańska emigrowała na zachód ludność protestancka. Wzrost liczby ludności katolickiej nastąpił również przez włączenie w obręb miasta osad podmiejskich, gdzie stanowiła ona znaczny odsetek.

W okresie tym istotne znaczenie miały dwie narodowości: niemiecka i polska. Od połowy XIX w. ludność niemiecka, stanowiąca większość mieszkańców Gdańska, zaczęła powoli, ale stale się zmniejszać, głównie z powodu emigracji do zachodnich prowincji Niemiec; wówczas zaczęła napływać ludność polska z Pomorza. Na przełomie XIX i XX w. ludność polska w Gdańsku stanowiła około 15%⁶⁵.

W XIX w. miało miejsce zjawisko budzenia się świadomości narodowej, charakterystyczne zwłaszcza wśród ludności polskiej, poddawanej w Gdańsku polityce wy-narodowiania. Przyczyniły się do tego wydarzenia polityczne Wiosna Ludów, polskie powstania narodowe, oddziaływania polityków, ludzi kultury z emigracji i innych ziem polskich, praca działaczy społeczno-kulturalnych, tworzenie polskich organizacji, prasa i wydawnictwa polskie⁶⁶.

Liczba świadomych narodowo Polaków nie przekraczała w mieście 3–5 tys. osób w latach 60. XIX w. W tym okresie przeważała ludność niemiecka, bądź o niemieckiej opcji narodowościowej, wśród niej osób pochodzenia polsko-kaszubskiego, również Żydzi deklarowali jako język ojczysty – niemiecki⁶⁷.

Nauka języka polskiego, prowadzona w szkole św. Jana, w Akademii Handlowej i w Conradinum, była stopniowo ograniczana. Najdłużej prowadzono ją w szkole św.

⁶⁴ E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 416.

⁶⁵ Ibidem, s. 418; K. Piwarski, op.cit., s. 238.

⁶⁶ A. Chodubski, *Mity dawnego...*, s. 61–62.

⁶⁷ A. Romanow, *Rozwój przestrzenny...*, s. 22.

Jana do 1871 r. Podręczniki języka polskiego były opracowywane i drukowane przez jego lektora i orędownika Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza⁶⁸.

Do rozbudzenia dążeń wolnościowych i narodowych przyczyniła się założona 2 lutego 1849 r. Liga Polska; prezesem został ks. Konstanty Królikowski, zastępcą Tadeusz Makowski, sekretarzem J.F. Podolecki. Liga Polska utrzymywała związek z Ligą Główną w Wielkim Księstwie Poznańskim; w jej skład wchodził mieszczenie, rzemieślnicy, duchowni katolicy, żołnierze jednostek garnizonu gdańskiego. W marcu 1849 r. Liga Polska liczyła 160 członków, a w maju 1849 r. – 228 osób. Liga została rozwiązana w 1850 r.⁶⁹

W 1876 r. powstało polskie stowarzyszenie „Ogniwo”⁷⁰; jego celami było przeciwstawianie germanizacji oraz budzenie świadomości narodowej ludności polskiej. „Ogniwo” prowadziło działalność oświatową, artystyczną (zespół teatralny), propagowało czytelnictwo. Policja pruska szykanowała działalność stowarzyszenia. Poza „Ogniwo” działalność prowadziły Towarzystwo Ludowe „Jedność”, Towarzystwo Śpiewu „Lutnia”, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”⁷¹, Towarzystwo Polek, Towarzystwo Młodzieży Kupieckiej. Rozwinął się polski ruch spółdzielczy. W 1901 r. założono największy polski bank spółdzielczy. Działaczami Polonii byli m.in.: Józef Czyżewski, Franciszek Kręcki, Franciszek Kubacz, Jan Kwiatkowski, Bernadr Miłski, Władysław Panecki⁷².

W Gdańsku rozwinął się ruch kaszubski. „Gazeta Gdańska”⁷³ podkreślała związek Kaszubów z polskością. Wydawano również dodatek „Družba”, redagowany przez Aleksandra Majkowskiego, aktywistę kaszubskiego. Od 1911 r. miało swoją siedzibę czasopismo „Gryf”, redagowane przez Aleksandra Majkowskiego; odbywały się zebrania i zjazdy działaczy kaszubskich. Bez zgody władz drukowano m.in. *Krzyżaków* Henryka Sienkiewicza⁷⁴. Do znanych działaczy kaszubskich należeli m.in. Florian Ceynowa, Jan Karnowski⁷⁵.

Przed I wojną światową znaczną rolę w krzewieniu polskości odgrywał Sopot, rym powstało m.in. Muzeum Kaszubsko-Pomorskie, Towarzystwo Ludowe, Bank wy, Macierz Kaszubska, Dom Kaszubski; pierwszym działaczem był Aleksan-

Sz. Askenazy, op.cit., s. 133–134; K. Piwarski, op.cit., s. 236, B. Czyżak, *Starogdański nurt kul-*
s. 223.

E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 413, 418.

S. Gierszewski, „Ogniwo” – najstarszy związek Polaków w Gdańsku, „Rocznik Gdański” 1955.

Z. Pawluczuk, *100 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Gdańsku (1894–1994)*, Gdańsk

Ibidem, s. 481–482.

A. Romanow, „Gazeta Gdańska” 1891–1939: *Zarys dziejów*, Gdańsk 1991.

M. Babnis, *Książka polska w Gdańsku w okresie zaboru pruskiego (1793–1919)*, Gdańsk 1989.

Ibidem, s. 483; K. Piwarski, op.cit., s. 232–237.

der Chmielewski⁷⁶. Do sopockiego kurortu przybywali Polacy ze wszystkich zaborów, w tym również literaci i artyści, m.in. August Maksymilian Grabowski, Jadwiga Łuszczewska (Deotyma), Józef Ignacy Kraszewski, Stanisław Tarnowski, Oskar Kolberg, Ludwik Jenike⁷⁷. W latach 1890–1903 życie sopockiej Polonii koncentrowało się w pensjonacie Józefiny i Wiktora Kulerskich „Dom Polski”. Do szczególnie zaangażowanych w pracę na rzecz polskości należeli: Jan Bionga, Leokadia Betakowiczówna, Ignacy Litwin, Franciszka Majkowska, Onufry Malinowski, Józef Miotk, Ignacy Nowak, Hieronim Piechowski, Wojciech Pieper, Józef Szczepański, Halina i Stanisław Tomaszewscy⁷⁸.

W czasie powstania styczniowego w Gdańsku utworzono jeden z punktów transportu broni i wyposażenia. Organizatorem transportu był Jan Röhr z Domu Handlowego Makowski, Kendzior & Co. W twierdzy Wisłoujście odbywało kary więzienia wielu uczestników powstania styczniowego oraz skazani na mocy tzw. ustaw prasowych m.in. Ignacy Danielewski⁷⁹.

Ludność niemiecka znajdowała oparcie w urzędach administracyjnych, które powstawały w mieście. Od 1878 r. Gdańsk był siedzibą rejencji⁸⁰, zarządu prowincjonalnego, konsystorza ewangelickiego, zachodniopruskiej dyrekcji ziemskiej, dwóch landratur, sądu ziemskiego, urzędu celnego, dyrekcji podatkowej, dyrekcji poczty i kolei, administracji wojskowej; od 1819 r. 17 armii dowództwa dywizjonu piechoty oraz szeregu innych jednostek wojskowych⁸¹.

Po zjednoczeniu Niemiec nastąpił pomyślny rozwój Gdańska. Wzrastała liczba zakładów przemysłowych, zatrudniających robotników. Podstawę utrzymania mieszkańców miasta stanowiło zatrudnienie w przemyśle, w którym pod koniec XIX w. pracowało około 15 tys. robotników⁸². Wysoki poziom rozwoju osiągnął przemysł okrętowy; rozwinęły się Stocznia Klawittera, Stocznia Królewska (później Cesarska), Stocznia Derrienta (później Johannesen & Co.), Stocznia Schichaua, Stocznia Barek Rzecznych na Przeróbce. W Gdańsku wodowano statki handlowe, motorówki, statki dla żeglugi przybrzeżnej, holowniki oraz okręty dla niemieckiej marynarki wojennej⁸³. Rozwinął się przemysł metalowy, m.in. fabryka wagonów, fabryka śrub i nitów, i także zbrojeniowy – fabryka karabinów i zakłady artyleryjskie⁸⁴.

⁷⁶ E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 484.

⁷⁷ A. Romanow, *Sopot w latach 1818–1920*, [w:] *Dzieje Sopotu do 1945 r.*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 998, s. 139–141.

⁷⁸ Ibidem, s. 144.

⁷⁹ E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 475–480.

⁸⁰ K. Piwarski, op.cit., s. 228–229.

⁸¹ E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 419–420.

⁸² A. Chodubski, *Mity dawnego...*, s. 61; E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 442.

⁸³ E. Cieślak, Cz. Biernat, op.cit., s. 443–444.

⁸⁴ Sz. Askenazy, op.cit., s. 141–142; K. Piwarski, op.cit., s. 232.

Pomimo szybkiego rozwoju gospodarczego Gdańsk w XIX w. znajdował się na czwartym miejscu w monarchii pruskiej po Berlinie, Wrocławiu i Królewcu, a w 1910 r. znalazł się na 19 pozycji⁸⁵.

Wyznacznikiem ruchów migracyjnych w XIX i na początku XX w. były: migracja wewnętrzna i emigracja zamorska z Gdańska. Do Gdańska przybywali robotnicy, którzy znajdowali zatrudnienie w przemyśle stoczniowym, metalowym i zbrojeniowym, urzędnicy niezbędni dla rozbudowy pruskiej administracji, rekruci wcielani do armii oraz oficerowie, od 1904 r. studenci i wykładowcy do utworzonej uczelni.

Znamiennym zjawiskiem była emigracja zamorska, która obejmowała ludzi pochodzących ze wsi (głównie Kaszubów zamieszkujących w okolicach Gdańska). Osoby te traktowały Gdańsk jako miasto tranzytowe w dalszej podróży do portów w Szczecinie i Hamburgu, skąd udały się do Kanady, USA i Brazylii.

Ustawy emancypacyjne przyczyniły się do napływu Żydów do Gdańska (najczęściej osiedlali się w Głównym Mieście).

W okresie Wolnego Miasta Gdańska (1920–1939) sytuacja społeczno-gospodarcza miała wpływ na migracje i przybywali do gdańska głównie: turyści, przemysłowcy, kupcy, handlowcy, robotnicy sezonowi, załogi statków, a po 1935 r. znaczącą rolę odegrały migracje związane z sytuacją polityczno-gospodarczą.

W celach nie turystycznych przybywało do gdańska rocznie 78 200 osób, głównie byli to przybysze z Niemiec i Polski⁸⁶.

Obszar Wolnego Miasta Gdańska wynosił 1893 km². W 1919 r. zamieszkiwało tam 356 740 osób, w tym 213 330 osób mieszkało w Gdańsku i Sopocie⁸⁷, 90% mieszkańców Wolnego Miasta Gdańska stanowiła ludność niemiecka⁸⁸, polska 9,15% a 0,9% inne narodowości⁸⁹.

Swoistość Wolnego Miasta Gdańska wyrażała się tym, iż zachowała pruski aparat władzy (administrację, policję i sądownictwo), system polityczny analogiczny do niemieckiego. W życiu społeczno-kulturalnym wykazywano, że Gdańsk jest związany z kulturą niemiecką⁹⁰.

W okresie tworzenia Wolnego Miasta Gdańska do polskości przyznawało się 60 tys. osób. Wielu mieszkańców nie przyznawało się do polskości, co było wynikiem realizowania praw zagwarantowanych Polakom w Wolnym Mieście Gdańsku.

K. Piwarski, op.cit., s. 233.

A. Romanow, *Rozwój przestrzenny i demograficzny*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/2: 1920–1945, Cieślak, Sopot 1998, s. 22–23.

W. Borowski, *Ludność i struktura zatrudnienia w Wolnym Mieście Gdańsku*, Gdańsk 1975, 9.

A. Chodubski, *Nauka, literatura i sztuka w Wolnym Mieście Gdańsku*, Toruń 2000, s. 13.

T. Kijewski, *Ilu jest Polaków na terenie Wolnego Miasta Gdańska*, „Rocznik Gdański” 1928/29, s. 113–121.

A. Chodubski, *Nauka, literatura i sztuka w Wolnym Mieście Gdańsku*, Toruń 2000, s. 14.

16 maja 1920 r. Wysoki Komisarz Ligi Narodów sir Reginald Tower zarządził wybory powszechne do Zgromadzenia Konstytucyjnego. 11 sierpnia 1920 r. został zatwierdzony projekt konstytucji i projekt umowy polsko-gdańskiej⁹¹. Konstytucja Wolnego Miasta Gdańska została uchwalona 14 czerwca 1922 r.⁹²

W myśl konstytucji obywatelami Wolnego Miasta Gdańska były osoby, które na dzień po 10 stycznia 1920 r. miały stałe zamieszkanie na tym terytorium.

Na mocy art. 104 traktatu wersalskiego reprezentantem spraw polskich w Wolnym Mieście Gdańsku był Komisarz Generalny Rzeczypospolitej Polskiej, które swoje zadania wykonywał zgodnie z Komisarjatem Generalnym⁹³.

Uprawnienia polskie wynikające z traktatu wersalskiego gwarantowały równouprawnienie obywateli państwa polskiego na terytorium Wolnego Miasta Gdańska oraz prowadzenie w jego imieniu spraw zagranicznych. Obywatele polscy podlegali prawom konstytucyjnym Wolnego Miasta Gdańska w zakresie wolności osobistej, słowa, religii i sumienia, tajemnicy korespondencji oraz nietykalności własności prywatnej.

Instytucją rozstrzygającą spory polsko-gdańskie był Wysoki Komisarz Ligi Narodów, wśród których byli przedstawiciele różnych państw:

- 11 lutego 1920 – 15 listopada 1920 – Reginald Tower (Wielka Brytania)
- 15 listopada 1920 – 15 grudnia 1920 – Edward Lisie Strutt (Wielka Brytania), pełniący obowiązki
- 16 grudnia 1920 – 23 stycznia 1921 – Bernardo Attolico (Włochy)
- 24 stycznia 1921 – 3 lutego 1923 – Richard Haking (Wielka Brytania)
- 22 lutego 1923 – 21 lutego 1926 – Mervyn MacDonnell (Wielka Brytania)
- 22 lutego 1926 – 21 czerwca 1929 – Joost Adriaan van Hamel (Holandia)
- 22 czerwca 1929 – 19 września 1932 – Manfredo Gravina (Włochy)
- 15 października 1932 – 15 stycznia 1934 – Helmer Rosting (Dania)
- 15 stycznia 1934 – 17 lutego 1937 – Seán Lester (Wolne Państwo Irlandzkie)
- 1 marca 1937 – 1 września 1939 – Carl Jakob Burckhardt (Szwajcaria)⁹⁴.

Podział administracyjny Wolnego Miasta Gdańska został zachowany z czasów pruskich i dzielił się na:

- dwa powiaty miejskie: Gdańsk i Sopot;
- trzy powiaty wiejskie: Gdańskie Wyżyny, Gdańskie Niziny i Wielkie Żuławy.

⁹¹ M. Podlaszewski, *Ustrój polityczny Wolnego Miasta Gdańska do Rzeczypospolitej Polskiej, Gdańsk 1923–1937*, cz. 1, dok. 4.

⁹² A. Chodubski, op.cit., s. 16.

⁹³ S. Mikos, *Działalność Komisarjatu Generalnego*, s. 78–81.

⁹⁴ M. Gliński, J. Kukliński, *Kronika gdańska 997–2000*, t. II, Gdańsk 2006, s. 172.

W Sopocie na początku lat 20. zamieszkiwało około 6000 Polaków, co stanowiło 1/3 ogólnej liczby mieszkańców⁹⁵. Polsko brzmiące nazwiska mieszkańców Sopotu nie świadczyły o polskości noszących je osób. Często mieli oni polskich przodków, ale nie poczuli się oni do więzi z polskością, spowodowane było to atrakcyjnością niemieckiej kultury, jak i słabością polskiej inteligencji⁹⁶.

W Radzie Miasta Sopotu było 9 Polaków, później już tylko 1 radny reprezentował interesy Polaków⁹⁷.

W okresie międzywojennym strona niemiecka pragnęła nadać miastu charakter „czysto” niemiecki. Mieszkający w Sopocie Niemcy odnosili się krytycznie do granicy polsko-niemieckiej i do pozostawienia Sopotu i Gdańska poza granicami Rzeszy.

Sopot był znaczącym ośrodkiem polskości na mapie Wolnego Miasta Gdańska, ponieważ powstał tam klub polski, który zbierał się raz w tygodniu w jednej z sopoczych restauracji, gdzie słuchano odczytów i dyskutowano o różnych problemach. W międzywojennym Sopocie mieszkali również przedstawiciele społeczności żydowskiej. W 1924 r. było ich 3800, jednak większość nie była zameldowana w Sopocie na stałe. W większości byli to Żydzi ze wschodu, z terenów Rosji i Polski⁹⁸.

Rosyjscy jeńcy wojenni z Prus Wschodnich przybywali na Pomorze Gdańskie już na początku wojny w 1914 r. i kierowani byli do Gdańska. Oprócz Rosjan do Gdańska od 1916 r. kierowani byli Rumunii, Anglicy, Francuzi, Włosi, Serbowie, Portugalczycy, Polacy (członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej, aresztowani przez władze niemieckie)⁹⁹.

Społeczność żydowską w Gdańsku tworzyli: nieliczna grupa Żydów gdańskich, wychodźcy z Polski, a także z innych krajów. Grupy te różniły się podłożem społeczno-ekonomicznym, jak i politycznym¹⁰⁰.

Żydzi gdańscy byli właścicielami przedsiębiorstw, zajmowali kierownicze stanowiska, reprezentowali wolne zawody, napływowci nie posiadali odpowiedniego zabezpieczenia finansowego i często korzystali z pomocy międzynarodowych organizacji żydowskich. W Gdańsku funkcjonowały dwie synagogi i Dom Judajskiej Modlitwy, głównie gromadził Żydów ortodoksyjnych¹⁰¹.

A. Drzycimski, *Polacy w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1933). Polityka Senatu gdańskiego ludności polskiej*, Wrocław 1978, s. 46.

Ibidem, s. 156.

M. Andrzejewski, *Dzieje Sopotu w latach 1920–1945*, [w:] *Dzieje Sopotu do 1945 roku*, red. B. Śliwa, Gdańsk 1998, s. 153.

Ibidem, s. 153.

Z. Korpus, *Jeńcy wojenni i emigracja polityczna z Rosji na Pomorze w latach 1914–1939 (prosymilacyjne, stosunek miejscowego społeczeństwa)*, [w:] *Migracje polityczne i ekonomiczne w krainach bałtyckich w XIX i XX w.*, red. J. Borzyszkowski, M. Wojciechowski, Toruń–Gdańsk 1995, -127.

M. Domańska, *Kadisz Gdańskich kamieni*, Warszawa 1994, s. 88–92.

A. Chodubski, op.cit., s. 96.

Wychodźstwo Żydów z Europy Wschodniej w latach 1918–1920 głównie z Ukrainy i Rosji skierowane było do Gdańska, ponieważ z portu gdańskiego skorzystało 15 tys. emigrantów żydowskich, którzy za kraj docelowy wybrali Amerykę Północną¹⁰².

Wśród Żydów przybywających do Gdańska od strony morza obok reemigrantów wracających do Polski dobrowolnie, znajdowały się osoby z przyczyn politycznych, bądź te, które popełniały przestępstwa paszportowe, bądź kryminalne.

Kolejna fala uchodźców żydowskich z Rosji pojawiła się w Gdańsku w związku z decyzją rządu RP w sprawie opuszczenia kraju przez osoby nieposiadające obywatelstwa polskiego. W Gdańsku pojawiło się 1200 Żydów rosyjskich.

Do końca 1924 r. opuścili oni Wolne Miasto Gdańsk, udając się do Rosji, Belgii, Kuby, Meksyku, Stanów Zjednoczonych, Urugwaju i Palestyny. Według statystyk organizacji żydowskiej „Hias” w latach 1920–1925 przeszło przez Gdańsk 60 488 Żydów, zaś przez port gdański wówczas emigrowało 24 294 Żydów¹⁰³.

Wśród Żydów opuszczających Gdańsk z przyczyn politycznych po 1933 r. były osoby znaczące dla życia kulturalnego i naukowego Gdańska, m.in. chemik Karl Jellinek, prawnik i dramaturg Max Bauman, dyrygent Henry Prins, profesor Adolf Wallenberg¹⁰⁴. Na terenie Wolnego Miasta Gdańska w chwili wybuchu wojny zamieszkiwało 1600 Żydów.

Po rewolucji październikowej i wojnie domowej w Rosji fala emigracji rosyjskiej objęła Wolne Miasto Gdańsk. W połowie lat 20. mieszkało około 2000 byłych obywateli cesarstwa rosyjskiego, a w 1934 r. liczba ta zmniejszyła się do 1500 osób. W Sopocie mieszkało ich od 500 do 700 osób. Utworzyli klub monarchistów, szkołę niedzielną, w której uczyły się rosyjskie dzieci czytać i pisać w języku ojczystym¹⁰⁵.

Do Gdańska po I wojnie światowej przybyło wielu białoruskich działaczy politycznych; głównie osoby prześladowane w II Rzeczypospolitej, a także prowadzące działalność organizacyjną. W Gdańsku utworzono przedstawicielstwo Białoruskiej Republiki Ludowej (proklamowano w Mińsku 25 marca 1918 r.) do znanych białoruskich osobistości tego okresu należy zaliczyć: Isaaka Grigoriewicza Lonire (wydawcę biuletynów informacyjnych, m.in. „Danziger Wochenblatt”, „Danziger Stimme”); Leopolda Rodziewicza (przywódcę Białoruskiej Organizacji Rewolucyjnej BOR); Józefa Łakinowicza i Areniusza Konczewskiego¹⁰⁶.

¹⁰² G. Berendt, *Migracje Żydów przez Gdańsk z XX w.*, [w:] *Migracje polityczne i ekonomiczne w krajach nadbałtyckich w XIX i XX w.*, Toruń–Gdańsk 1995, s. 163–182.

¹⁰³ B. Hajduk, *Z problematyki polskiej reemigracji i emigracji przez port gdański w latach 1919–1931*, „Zapiski Historyczne” 1975, t. 15, z. 1, s. 54–73.

¹⁰⁴ A. Romanow, *Emigracja rosyjska w Wolnym Mieście Gdańsku 1920–1939*, „Rocznik Gdański” 1985, t. 45, z. 2, s. 13, 87, 116.

¹⁰⁵ M. Andrzejewski, *Polityczna emigracja z Wolnego Miasta Gdańska 1933–1939 (1945)*, Gdańsk 2005, s. 22–23.

¹⁰⁶ H. Głogowska, *Białorusini na Wybrzeżu Gdańskim*, Toruń 2003, s. 15–16.

W Gdańsku białoruscy absolwenci gimnazjum mogli studiować na Politechnice, która powstała w 1904 r. Jednak niewielu z nich mogło studiować w Gdańsku z uwagi na barierę językową, ponieważ językiem wykładowym był język niemiecki¹⁰⁷.

Po Niemczech Polacy stanowili na Politechnice najliczniejszą grupę narodowościową.

Tabela nr 1.

Polscy studenci na Politechnice w Wolnym Mieście Gdańsku

Lata	Ilość osób	Procent w stosunku do ogólnej liczby studentów
1922/23	595	36,0%
1930/31	521	29,9%
1935/36	417	33,8%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: S. Mikos, *Polacy na Politechnice w Gdańsku w latach 1904–1939*, Warszawa 1987, s. 19.

Według spisu z 1929 r. n terenie Wolnego Miasta Gdańska znajdowało się 35 755 Polaków, obywateli gdańskich i polskich razem, co stanowi jedynie 9,1% w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców¹⁰⁸.

Objęcie urzędu kanclerza przez Adolfa Hitlera (30.01.1933 r.) w Niemczech, wpłynęło na sytuacje polityczną w Wolnym Mieście Gdańsku¹⁰⁹.

Emigracja polityczna dotyczyła też Niemców, obywateli Wolnego Miasta Gdańska, głównie działaczy opozycji wobec rządzącej od 1933 r. NSDAP. Wyemigrowali m.in. Richard i Elisabeth Teclaw (dziennikarz „Danziger Vollesstime”, którzy udali się przez Polskę do Austrii, później do Czechosłowacji, a w 1938 r. do Wielkiej Brytanii); Heinrich Gräbner (członek SPD, wyemigrował do Londynu przez port w Gdyni); Karl Popfer i Johannes Knaust (posłowie socjaldemokratyczni w 1937 r. uciekli do Gdyni); i Brost (wyjechał do Warszawy); Herman Rausching (zdymisjonowany prezydent Senatu, udał się na emigrację w 1937 r. do Torunia, później do Szwajcarii, potem w 1938–1939, Wielkiej Brytanii, a w 1941 r. do USA); Helmut Kluch (Senator i członek Akademii Medycznej, w 1936 r. wyemigrował do Ameryki Południowej); Töpfer (poseł SPD do Volkstagu i działacz związkowy, w grudniu 1937 r. wyjechał do Szwecji); Gertrud Müller, posłanka do Volkstagu, udała się do Szwecji w 1938 r.); Plettner (działacz SPD, który w lipcu 1938 r. udał się do Kopenhagi)¹¹⁰.

¹ S. Mikos, *Polacy na Politechnice w Gdańsku w latach 1904–1939*, Warszawa 1987, s. 19.

² K. Piworski, *Dzieje Gdańska w zarysie*, Toruń 2001, s. 218.

³ M. Andrzejewski, *Polityczna emigracja...*, s. 13.

⁴ Ibidem, s. 55–72.

23 sierpnia 1939 r. Senat Wolnego Miasta Gdańska ogłosił dekret, na mocy którego Wolne Miasto oficjalnie zostało włączone do Rzeszy. Albert Forster 1 września 1939 r. wydał ustawę o inkorporacji Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy Niemieckiej.

Podsumowując należy stwierdzić, iż w panoramie ruchów ludnościowych Gdańsk odgrywał znaczącą rolę od XIX do początków XX w., a szczególnie w okresie Wolnego Miasta.

XIX i początku XX w. to czas dominacji emigracji zamorskiej i migracji wewnętrznej. Głównie w tym okresie przybywali do Gdańska urzędnicy, rekruci, a od 1904 r. studenci i wykładowcy do utworzonej Politechniki. Natomiast emigracja zamorska traktowała Gdańsk jedynie jako miasto portowo-tranzytowe, miejsce skąd udawano się do Szczecina i Hamburga, a następnie do Kanady, USA i Brazylii.

Okres Wolnego Miasta to czas uchodźców politycznych, którzy opuszczali miasto z obawy przed prześladowaniami rasowymi (np. Żydzi), działacze polityczni, jeńcy wojenni z I wojny światowej. Kierunek emigracji politycznej to głównie USA i Ameryka Południowa, kraje Europy Zachodniej i Północnej.

Do Gdańska przybywali Kaszubi „za chlebem”, głównie zatrudniali się oni w przemyśle stoczniowym i metalurgicznym, a także emigrowali za granicę, głównie do Kanady, USA i Brazylii a port gdański był tylko miejscem ich wyjazdu.

